

ÇATAL ÇEŞMELER

merdir. 1947 yılında söküldüğü sırada kemeri teşkil eden mermerlerin aslında eski sütun gövdesi parçaları olduğu görülmüştür. Bunların yalnız dışarıdan görülen veya birbirine yapışan kısımları düzeltilmiştir. Yalıklardan ikisi de Bizans işi eski lahitlerdir. Çeşmenin, iki yan cep-helerinde suyun aktığı birer ağzı olup bunların da önlerinde birer yalak vardır. Esas yüzde ise mermer lüenin az yuvarısında ve kitâbelerin altında bir çift tas yuvası oyulmuştur. Bu çeşme, İstanbul'dan Anadolu içlerine uzanan ana yolun işaretlerinin en eskilerinden biri olduğu gibi kitâbeli çeşmelerin başında gelen tarihî eserlerdendir. Çok sade olmakla birlikte güzel ve orantılı asil çizgilere sahip mimarisi, çatal çeşmeye Türk klasik dönem Osmanlı mimarisinde özel bir yer sağlar.

BİBLİYOGRAFYA :

Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 221; Ta-nışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 290, nr. 311 (Ca-ğaloğlu'ndaki); s. 68, nr. 66 (Halıcılar'daki); II, 454, nr. 355/149 (Bostancı'daki); Râkım Ziya-oğlu, *İstanbul Kadıları, Şehreminleri...*, İstan-bul 1971, s. 131-139; Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsi III*, s. 412, nr. 422 (Attar Halil Çeşmesi hak.); Kâzım Çeçen, *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul 1988, s. 204, nr. 342, s. 219, nr. 297 (Gürcü Mehmed Paşa çeşmesi hak.); Semavi Eyice, "İstanbul'da Bazı Cami ve Mescit Minareleri Hakkında", *TM*, X (1953), s. 247-268; a.mlf., "İstanbul Minareleri", *Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1963), s. 61, rs. 78, 80 (Attar Halil m.), s. 62, rs. 85 (Gürcü Mehmed Paşa çeş.); a.mlf., "Bu Şehrin Hikayesi 1 - Ve-zirin Camii, Attarın Mescidi", *İstanbul-Sanat-Edebiyat Dergisi*, II/3, İstanbul 1955, s. 24-25; a.mlf. — M. Kemal Özergin, "İstanbul - Şam/Bağdad Yolu Üzerindeki Mimari Eserler", *TD*, IX/13 (1958), s. 99-100, nr. XVII, s. 127-128 (kitâbeler).

SEMAYİ EYİCE

ÇATALCALI ALİ EFENDİ

(ö. 1103/1692)

Osmanlı şeyhülislâmı.

Alâiyeli Nakşibendî şeyhi Mehmed Efendi'nin oğludur. İstanbul'a gittikten sonra Halvetiyye şeyhi Ömer Efendi'ye intisap eden babasının bu şeyhe ait zâviyede uzun yıllar halife olarak bulunduğu Çatalca'da doğdu (1041/1631-32). İlk öğrenimini burada yaptı, ardından 1057'de (1647) şeyhülislâm olan Hoca Abdür-rahim Efendi tarafından mülâzım olarak kabul edildi. Daha sonra Minkârîzâde Yahyâ Efendi'ye intisap etti. Yahyâ Efen-di'nin 1652'de Mısır kadısı olması üze-rine onunla birlikte Mısır'a gitti ve Bab

Mahkemesi nâibi oldu. Bu sırada hac fa-rızasını da yerine getirdi. 1659 yılında Yahyâ Efendi İstanbul kadısı olunca Ali Efendi de İstanbul Bab Mahkemesi nâ-ibliğine tayin edildi. 1661'de Abdür-ra-himzâde Mehmed Efendi'nin Mısır ka-dılığına tayini sırasında ikinci defa Mı-sır'a gitti ve tekrar Bab Mahkemesi nâ-ibi oldu. Daha otuz yaşına ulaşmadan ilim çevrelerinde büyük bir isim yaparak "Nâib Çelebi" adıyla anılmaya başlandı.

Bu arada öğretim sahasına geçen Ali Efendi 1663'te Mesih Paşa, 1664'te Hâ-fız Paşa ve ardından Gazanfer Ağa med-reselerine müderris oldu. Bu görevde iken 1663 yılında Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın Uyvar seferine ordu ka-dısı olarak katıldı. 1666'da Selânik kadılı-ğı yaptıktan sonra ordu kadısı olarak Gi-rit seferine iştirak etti. Gerek Uyvar ge-rekse Girit seferleri sırasındaki başarılı hizmetleriyle devlet erkânının ve özel-likle Fâzıl Ahmed Paşa'nın takdirini ka-zandı. 1671'de Mısır kadılığına tayin edil-diyse de henüz göreve başlamadan İst-ambul'a getirilip kendisine Rumeli ka-zaskerliği, 1673'te azledildiğinde de Ayın-tab kazası arpalık olarak verildi. Çok geç-medem Şeyhülislâm Minkârîzâde'nin has-talık sebebiyle emekliye sevk edilmesi üzerine Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa'nın tavsiyesiyle, Ukrayna seferi için ordu-nun Hacıoğlupazarı'nda bulunduğu sı-rada oraya çağrılarak 15 Zilkade 1084'-te (21 Şubat 1674) henüz kırk üç yaşında iken şeyhülislâm oldu (Silâhdar, I, 633).

Ali Efendi'nin on iki yılı aşan şeyhülis-lâmîliği dönemi, 1683 Viyana bozgunu sonucunda Macar topraklarının elden çıktığı buhranlı bir devreye rastladı. Av-dan başka bir şey düşünmemek ve dev-let işlerini yüzdüştü bırakmakla suçlanan IV. Mehmed'i ikaz etmeyip şeyhülislâm-lık görevini lâıykıyla yapmadığı ileri sü-rüldü, bu yüzden hakarete dahi mâruz kaldı. Kazaskerler kendisini ziyaret edip padişahın cuma namazına gelmemesi-nin, din ve devlet işleriyle ilgilenmeme-sinin sebebini sorarak dolaylı yoldan ken-disini itham ettiler. Ali Efendi ise duru-mu bir yazı ile kaymakam paşaya bil-dirmekle yetinmiş, paşa da bir telhisle bunu padişaha arz etmişti. Bu olaydan az sonra padişahın da katılacağı bir dua merasimi için araba ile Vâlide Camii'ne giderken ulemâ, askerî ocakların ileri gelenleri ve halktan oluşan bir topluluk tarafından hakarete uğramış, bunlar kendisine ağır sözler söyleyerek araba-sını parçalamaya teşebbüs etmişlerdi.

Uğradığı hakaretlerden çok etkilenen Ali Efendi, padişahın Budin'in düşmesi üze-rine durumu istişare etmek için kendi-sini de çağırdığı Dâvud Paşa sahrasın-daki toplantıya gitmedi. Bunun üzerine IV. Mehmed 26 Eylül 1686'da şeyhülislâm-ı, "dimağının fesada uğradığı" gerek-çesiyle azlederek Bursa'ya sürülmesini emretti (Silâhdar, II, 245-248). Sürgüne gönderilen Ali Efendi'ye sonradan Geli-bolu, Şehirköy, Sultanhisar kazaları ar-palık olarak verildi. 1687'de Rodos ada-sına gönderildiyse de kısa süre sonra tekrar Bursa'ya dönmesine izin verildi. Bu defa arpalıkları da Tire, Pınarhisar, Karasu Yenicesi'ne çevrildi. Ancak 1690'-da İstanbul'a dönebildi.

Ali Efendi iki yıl sonra yeniden şeyhü-lislâmîliğe getirildi. 9 Mart 1692'de Ebû-saidzâde'nin azli üzerine II. Ahmed onu Edirne'ye davet ederek Alay Köşkü'nde iltifatla karşıladı; IV. Mehmed zamanın-da gösterdiği dürüstlük ve şer'î prensip-ler çerçevesinde devlete hizmeti sebe-biyle kendisini yeniden meşihat maka-mına getirdiğini söyleyerek doğruyu söy-lemekten çekinmemesini tenbih etti (Si-lâhdar, II, 623-625).

İkinci şeyhülislâmîliği ancak kırk gün sürdü. 2 Şâban 1103'te (19 Nisan 1692) Edirne'de vefat etti. Mezarı Edirne'de Zehrimâr Camii haziresindedir. Ali Efen-di'nin çağdaşı olan tarihçi Silâhdar Fın-dıklılı Mehmed Ağa, onu tesir altında ka-lan bir şahsiyet olarak nitelendirmektey-se de (*Tarih*, II, 216) diğer kaynaklar bu kanaati teyit etmemektedir.

Ali Efendi, tarikatla da ilgilenmesi se-bebiyle "mecmau'l-bahreyn" (iki denizin birleştiği yer) sıfatıyla anılmıştır. Uzun meşihati döneminde düzenlediği veya imzaladığı belgelerden arşivlerde pek çok örnek bulunduğu gibi orijinal fetva-larından da birçok örnek mevcuttur. Ru-meli kazaskerliği sırasında tutulan bir rûznâmçe İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşi-vi'nde kayıtlı bulunmaktadır (nr. 45).

Çatalcalı Ali Efendi'nin asıl şöhreti, uzun süren şeyhülislâmîliği döneminde verdiği fetvalardan oluşan ve *Fetâvâ-yı Ali Efendi** adıyla bilinen kitabından gel-mektedir. Devrinin dinî, sosyal ve kültü-rel hayatına ışık tutan bu fetvalar iyi bir tasnifle önce tek cilt, sonra da iki cilt ha-linde defalarca basılmıştır (İstanbul 1245; I-II, İstanbul 1258 [iki cilt halindeki ilk bas-kısıdır]). Ayrıca kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Silâhdar, *Tarih*, I, 632-633; II, 216, 245-248, 623-625; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 67-69; Râşid, *Tarih*, I, 304-305; II, 183, 188; *Devhatü'l-meşâyiğ*, s. 71-72; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 485-486; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 479-480.

MEHMET İPŞİRLİ

ÇATALSAKAL MUSTAFA EFENDİ

(bk. MUSTAFA EFENDİ, Çatalsakal).

ÇAV

İlhanlılar'dan

Geyhatu Han döneminde kullanılan Çin menşeli kâğıt para.

Dîvânü lügâti't-Türk'te ve Uygurca'da "ses; ün, şan" anlamlarına gelen çav, Çağatay Türkçesi'nde bu anlamları yanında "kâğıt para" mânasında da kullanılmıştır.

Geyhatu Han'ın (1291-1295) müsrifliği sebebiyle boşalan devlet hazinesine para sağlamak amacıyla İzzeddin Muhammed b. Muzaffer b. Amîd adında bir kişi Çin'de gördüğü bir uygulamayı Sadr-ı Cihân-ı Zencânî adlı vezire anlattı ve para bunalımını gidermek için Çin'de olduğu gibi altın ve gümüş para yerine piyasaya, üzerinde hükümdarın adı yazılı kâğıt para (çav) sürmelerini teklif etti. Bu teklif vezir ve Geyhatu Han tarafından kabul edildi. Sadr-ı Cihân-ı Zencânî bu konuda Çin sefiri Puladçingsang'la görüşüp çav tedarik etti. Zilkade 693 (Ekim 1293) tarihli bir fermanla bu tarihten itibaren herkesin altın ve gümüş para yerine kâğıt paraları kullanması ve kâğıt paralar üzerinde herhangi bir tahrifat yapıldığı takdirde bunu yapanın karısı ve çocukları ile birlikte cezalandırılacağı ve mallarının müsadere edileceği ülkenin bütün şehirlerine duyuruldu. Ayrıca Tebriz ve Şiraz gibi şehirlerde çav basımı için "çavhâne" adı verilen imalâthaneler yapılması emredildi.

Çav, eşkenar dörtgen biçiminde bir kâğıttı. Bu kâğıdın üst tarafında Uygur harfleriyle kelime-i şehâdet, alt tarafında hattatın veya ressamın adı, ortada bir daire içinde kâğıt paranın dinar olarak değerini gösteren yarımından ona kadar rakam ile, "Cihan padişahı 693'te bu mübarek çavı ülkesinde işleme koydu, onu değiştiren ve bozan, karısı ve çocuğu ile birlikte cezalandırılacak ve malları müsadere edilecek" anlamında Farsça bir ibare bulunuyordu.

Ancak kendisine verilen bu öneme rağmen çav tutunamadı. İlk defa kullanıldığı Tebriz'de tepkiyle karşılandı ve esnaf üç gün süreyle dükkânlarını kapadı. Aynı tepki Şiraz ve diğer İran şehirlerinde de kendini gösterdi. Bu yüzden ticaret ve sanayi durdu, herkes yiyeceğini kırlarda aramak zorunda kalınca şehirler boşaldı. Ülkenin daha çok zarar görmemesi için yine bir fermanla çav tedavülünden kaldırıldı.

BİBLİYOGRAFYA :

Dîvânü lügâti't-Türk Tercümesi, III, 138; Şeyh Süleyman Efendi, *Lugal-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, İstanbul 1298, "çav" md.; Muhammed Hüseyin-i Tebrîzî, *Burhân-ı Kâû* (nşr. Muhammed Mu'in), Tahran 1342 hş., II, 616, not 4; *Ferheng-i Fârsî*, Tahran 1360 hş., I, 1269; B. Laufer, *Sino-İranica, Chinese Contribution to History of Civilization in Ancient Iran*, Chicago 1919, s. 560; Abbâs İkbâl, *Târîh-i Moğûl* (nşr. İrec Efşâr), Tahran, ts., s. 249 vd.; A. von Gabain, *Alltürkische grammatik*, Leipzig 1941, s. 307; a.m.f., *Eski Türkçe'nin Grameri* (trc. Mehmet Akalın), Ankara 1988, s. 271; Spuler, *İran Moğolları*, s. 101, 328; DMF, I, 792.

TAHSİN YAZICI

ÇAVULDUR

Oğuz boylarından biri.

Boyun adı kaynaklarda Çavundur, Çavdur ve Çavdır şekillerinde de geçer. Kâşgarlı Mahmud (XI. yüzyıl) bu boyun adını Çavuldur olarak zikretmekte, hayvanlarına vurdukları damganın şeklini de vermektedir.

İlhanlı Veziri Reşidüddin Fazlullah, XIV. yüzyılın başlarında yazmış olduğu tarihindeki Oğuz boyları listesinde Çavuldurlar'a Üçoklar arasında yer vererek taşıdıkları adın "şerefli ve ünü yaygın" mânasına geldiğini, ülüşünün (şölenlerde kuyun etinden yiyeceği kısım) "sol karı yağrın" (sol kürek kemiği), onkununun ise (tothem kuşu) sungur (sunkur) olduğunu bildirmekte ve damgasının şeklini göstermektedir.

Osmanlı müellifi Yazıcıoğlu Ali Efendi'nin (XV. yüzyılın birinci yarısı) Oğuz boyları listesi Reşidüddin'inkine dayanır. Ancak Ali Efendi Çavuldur boyunun adını Çavundur olarak yazmıştır. Bu şekil, boyun adının XV ve XVI. yüzyıllarda Anadolu'daki en yaygın söyleniş şeklidir. Bu yüzyıllardaki yirmi bir yer adından sadece üçünün boyun eski adı olan Çavuldur, diğer üçünün de Çavdur olarak yazılmış olduğu görülür. Hazar ötesi Türkmenler'i arasındaki Çavuldurlar'ın da son

asırlarda umumiyetle Çavdır şeklinde anıldıkları anlaşılmaktadır.

İlk yazılışı XIII. yüzyılın ortalarına kadar giden *Dânişmendnâme*'de Çavuldur Çaka adlı bir beyin adı geçer. Çavuldur Çaka, Emîr Kara Tona ve Emîr Turasan Sivas'ta Dânişmend Gazi ile vedalaşıp İstanbul yönüne doğru yola çıkarlar. *Dânişmendnâme*'de bir daha ondan söz edilmez. Reşidüddin'in *Câmi' u't-tevârîh*'indeki Selçuklular bölümünde de Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'na katılan kumandanları arasında Çavuldur da zikredilir. Emîr Çavuldur aynı esere göre Maraş ve Sarız (Sarus) yörelerini fethetmiştir. *Câmi' u't-tevârîh*'te adı geçen bu emîr, *Dânişmendnâme*'de geçen Çavuldur Çaka'dan başkası değildir. Bu Çavuldur Çaka'nın da Anadolu'ya yapılan akınlardan birinde çok genç yaşta Bizanslılar'ca esir alınarak sarayda yetiştirilen Çaka Bey olduğunda şüphe yoktur. 1083 yılından sonra İstanbul'dan İzmir'e kaçan Çaka Bey'in orada bir beylik kurduğu ve meydana getirdiği donanma ile Sakız ve diğer bazı adaları idaresi altına aldığı bilinmektedir.

XV. yüzyılda Anadolu'da yirmi bir yer adından başka Boz-ulus ile Çorum'da Çavundur adlı oymaklar da görülür. Boz-ulus arasındaki Çavundur oymağı, II. Selim devrinde (1566-1574) iki kola ayrılmış olup bunlardan Duyar Kethüdâ'nın idaresindeki kol 174, Pîr Ahmed Kethüdâ'nın idaresindeki kol da 50 vergi nüfusuna sahipti. Çorum sancağında yaşayan Çavundur oymağının ise Osmancık'a bağlı Akçasu köyünde yerleşmiş olduğu görülür.

Çavuldurlar'ın, nüfusu çok kalabalık bir kolu batıya göç etmeyerek Hazar ötesi Türkmenler'i arasında kalmıştır. Bunlar XVI. yüzyılda Mangışlak yarımadasında yaşıyorlardı. Yarımada'daki diğer Türkmen oymakları gibi bu yüzyılda Mangışlar'ın, daha sonraları da Kalmuklar'ın hücumlarına uğradılar. Hatta Kalmuklar, İğdir, Soynacı ve Çavuldurlar'a (= Çavdur) mensup kollardan oluşan bir topluluğu Kuzey Kafkasya'ya göçe zorladılar. Bunlar varlıklarını zamanımıza kadar sürdürdüler. Mangışlak'ta kalmış olan Çavuldurlar'a gelince, onlar da XIX. yüzyılda Kazaklar tarafından buradan çıkarıldılar. 1863 yılında Aral gölünün güney kıyısı ile Karaboğaz arasında oturuyorlardı. O zaman nüfusları 12.000 çadır tahmin edilen Çavuldurlar Kara Çavdur, Abdal, Bozacu, Esenlü, Buruncuk ve diğer birçok obadan meydana gelmişlerdi.